

ТУРІС ІНГРІД

(Мукачєво)

Німецькі запозичення назв їжі тваринного походження в угорській говірковій лексиці Закарпаття

Харчування відіграє в житті людини першорядну роль, тому й лексика, пов'язана з їжею, напоями й кухонним начинням (і ширше – побутом людей), має важливе значення і для мовознавчої науки, і для історії, етнографії. Ґрунтовне вивчення цієї тематичної групи давньої лексики, становить безсумнівний інтерес для мовознавства взагалі і угорської діалектної лексикології зокрема. Проаналізований фактичний матеріал збагачує здобутки як регіонального угорського кулінарознавства, так і знання в цій галузі мовознавства загалом.

Ряд публікацій відомих вчених свідчать про актуальність даної теми: на сучасній території Закарпаття окремі назви їжі, напоїв та кухонного начиння вивчали: німецького походження в українських говірках регіону Ольга Гвоздяк (Olga Hwozdiak), Георгій Меліка (Georg Melika); угорські говіркові назви Людвиг Ур (Lajos Úr); угорського походження в українських говірках П.М. Лизанець (Lizanec Péter), О.М. Рот (Rot Sándor), Олександр Мокань (Mokány Sándor), у румунських говірках краю Імре Зийкань (Zékány Imre), В Румунії дослідження говіркової лексики німецького походження цієї тематичної групи проводили Ганс Гель (Hans Gehl), Лівія Васілуґа (Livia Vasiluta), Едіта Козма (Edith Kozma), Пурдела Марія Сітару (Purdela Maria Sitáru), Лаура Кароліна Тауту (Laura Carolina Tăutu); в Угорщині німецькі запозичення зустрічаються у працях Марії Горват (Mária Horváth), Ласло Кеттера (Ketter László), Естер Кішбан (Kisbán Eszter), Кароля Моллої (Mollai Károly), Золтана Уйварі (Ujváry Zoltán), Вери Зімані (Zimányi Vera) та інші.

Завданням цієї статті є: дослідити запозичену угорською мовою з німецької мови лексику назв їжі тваринного походження у лексико-семантичному, етимологічному, словотвірному та соціолінгвістичному аспектах, вважаючи за необхідне зберегти для наступних поколінь діалектні назви, частина з яких уже вийшла з ужитку, архаїзувалася. Розглянута кількість німецьких запозичень вказує на інтенсивну інтеркультурну взаємодію у багатомовному просторі Карпатського регіону. В роботі використовуємо також етнографічні дані.

Серед їжі тваринного походження, яку споживає місцеве угорське населення Закарпаття, переважають м'ясні страви. Традиційно в селянських сім'ях їжа не відзначалася великим асортиментом. У деяких місцях південної частини Закарпаття м'ясна їжа раніше мало була поширена, наприклад, на Мукачівщині за словами Георгія Меліки (Georg Melika), заможні селяни їли м'ясо два-три рази на рік, а більше половини людей жодного разу [4, 155]. Із м'яса на Закарпаття споживалася переважно свинина, баранина, телятина, курятина, рідше – яловичина, кролятина та ін. Проте в окремих місцях є й свої особливості. Так, на Виноградівщині частіше споживають баранину і кролятину, рідше – свинину, телятину, яловичину.

Сюди відносимо:

Лексема-комполит **'fryštöckflajš'** Frühstückfleisch „традиційна страва, яка

готується у вигляді м'ясного гуляша з вареною картоплею, яка подається на ранній сніданок, після вбивання свині, зазвичай перед святами". Назва вузьколокального поширення і тому у словниках взагалі не фіксується. Цей оригінальний діалектизм складається з двох компонентів: перший компонент ім. *'fryštæk* < нім. *'vruo – vrüestüke* 'Frühstück „сніданок" [TESz I, 981], а другий компонент ім. *flajš* також є нім. запозиченням *Fleisch* „сніданок „м'ясо". Нім. короткий лабіалізований голосний переднього ряду *ü* переходить в угор. короткий лабіалізований середнього ряду *ö*. Нім. дифтонг *ei* є відповідником двох угор. фонем *áj*. Пор. в укр. гов. регіону не існує відповідника цієї назви, замість неї використовують власну укр. назву *свіжсина* (*szvizsina*).

Назва ім. *'viršli* 'Würstchen „невелика ковбаска, яку перед уживанням відварюють, сосиски" [ÉKSz II, 1503] ар., з'явилася у 1810-му році, є загальнонародною і водночас літ. нормою угор. мови. Вона < австр. *'würst^l*, *'würsch^l*, *'wirstle*, *'wirstli* 'Würstchen [TESz III, 1155], утворена суфіксальним способом. Якщо взяти нім. основу *Würst*, то завдяки звуконаслідуванню, середній нім. короткий голосний *ü* перейшов в угор. короткий *i*. До неї додали угор. сполучений суф. *l* + зменш. суф. *i*. Нім. глухий *s* переходить в угор. *s*. Фонема *t* у деяких говорах випадає, але зафіксований й інший варіант *'virštli*, де вона залишається. Пор. на матеріалі укр. гов. *'viršluku* та *šo 'sušku* у праці Петра Лизанця (Péter Lizanec) [Лизанець III, 251]. Угор. гов. назва *'viršli* фігурує також у німецьких говірках Закарпаття, про що свідчить стаття Ольги Гвоздяк та Георгія Меліки [1, 28].

Дуже часто угорці використовують іншу лексему у цьому ж значенні *szosziszki*, яка з укр. або рос. сосиски.

Паралелізмом до угор. гов. назв *'viršli* та *'virštli* є інша лексема – ім. *'šáfalade*: „сорт ковбаси, сарделька" ар., яка з'явилася у 1614-му році є загальнонародною і є літ. нормою угор. мови. Назва < австр. *Saffer'ladi Zerve'latwurst* [TESz II, 645] < італ. *cerve'llata*, *cer'vello* (з італ. міста Мілан) < лат. *cere'bolum*; пор. фр. *cerve'llata* [DEWrtb III, 2020]. Угор. кінцевий суф. *d* та довгий голосний *é*, утворені на власному угор. ґрунті. Австр. дзвінкий початковий *z* перейшов в угор. глухий *sz*, що є наслідком асиміляції.

Паралельно використовується і угор. літ. назва ім. *'kolbász* „ковбаса". „*Vacsoráztak szafaládét Bécsben*" (Вечеряли сафаладу у Відні).

Загальнонародні лексеми ім. *'šo:dâr*, *'šo:der* рег., зафіксовані у 1432-му році, літ. нормою яких є перша гов. назва *'sódar* „окіст". Назва < нім. *'scholder*, *'solder*, *'schoder* 'Schulter [TESz II, 565]; пор. чes. *'soldek* [RČČRS, 1029]. Лексема поширена також у німецьких [1, 28] та українських [2, 34] говірках Закарпаття. Відбувся перехід нім. короткого голосного переднього ряду *u* в угор. довгий голосний середнього ряду *ó*. Нім. приголосні *l* та *t* випадають, їх замінює угор. дзвінкий приголосний *d*. Кінцевий нім. суф. *er* змінюється на угор. суф. *ar*. Назва має два значення: 1. Частина туші тварини – лопатка або стегно. 2. Висолене і закопчене теляче стегно; шинка [ÉKSz II, 1213]. (Національною стравою є до релігійного свята Пасхи разом з пасхальним хлібом та писанками). Різні угор. фонетичні варіанти розглядає П.М. Лизанець [Лизанець II, 95], на матеріалі укр. говірок, окрім того варіант *'šo:dâr* поширений також в угор. гов. на території Угорщини [6, 225].

Синонімом цієї назви є інша угор. гов. назва ім. *'šoŋá* „шинка" ар.. Назва

з'явилася у 1787-му році і водночас виступає літ. формою угор. мови. Лексема < нім. *'schinē, 'schunē* 'Schinken; пор. сб.-хв. *'suŋa*, чes. *'suŋa*, пол. *'suŋa* [TESz III, 572]. Назва використовується паралельно з лексемою *'šo:dâr*. Діалектизм поширений також в ужансько-латорицьких угор. говірках Закарпаття [5, 7]. Між назвами *'šo:dâr* та *'šoŋâ* існує невелика семантична диференціація, а саме – угор. гов. Назва *'šo:dâr* – „це копчена шинка разом з кісткою”, а угор. гов. назва *'šoŋâ* – це копчена шинка без кістки, спеціально перев'язана. Крім того, більшістю мовлян угор. гов. *'šo:dâr* вважається старою назвою, а угор. гов. *'šoŋâ* порівняно новою.

Угор. гов. назва **'pašte:tomoš 'ken'e:r** Brot mit 'Pastete „хліб з паштетом” – є складеною, і складається з двох слів: перше слово прикм. *'pašte:tomoš* „з паштетом” ін. < австр. *paš'tetn* Pas'tete [TESz III, 118] < фр. *pate* < лат. *pas'tatum* < італ. *pas'ticcio* [Duden, 1188], є також літ. нормою угор. мови, фіксується вперше у 1600-му році і утворене додаванням сполученого голосного *o* та угор. прикм. суф. *s*. Лексема використовується у значенні „страва з м'ясних, рибних або інших продуктів, протертих до пастоподібного стану” [УТСл, 712]. Другим словом є угор. гов. назва *'ken'e:r* „хліб”, яка утворена на угорському власному ґрунті.

Існує паралельно й інша назва прикм. *'kæræzeteš 'ken'e:r* < угор. літ. *'körözöt* „паштет з сиру” + сполучений голосний *e* + угор. прикм. суф. *s* та угор. літ. слова *'kenyér* „хліб”. Такий паштет використовують, в основному для приготування бутербродів.

М'ясо і сало заготовляли на цілий рік, споживаючи їх в основному в неділю, свято чи в період важких сільськогосподарських робіт, а тому готували їх для тривалого зберігання переважно методом соління й копчення. Окремо зберігали (здебільшого у висячому стані) хребет, тазову кістку, сало із спини, сало з ший, ребра, ніжки, довгі смуги м'яса, вирізані з обох боків хребта, ковбаси. Так само заготовляли смалець. Ці продукти використовували протягом року порціями в міру потреби для приготування їжі.

Складена назва **'rantot 'kârmonadli** ge'bratene Karbo'nade „сирий кусок телячої або свинської корейки обвалений у муці, яйцях та сухарях з додаванням солі, смажений з обох боків в олії, відбивна з свинної корейки” рег. є водночас й літ. нормою угор. мови. Складена назва складається з двох слів: перше слово дієприкм. *'rantot* < угор. літ. *'rántott* „смажений”, утворене на власному угор. ґрунті + друге слово, германізм ім. *'kârmonadli* < австр. *'karbonata* Karbo'nade < фр. *'carbonade* < італ. *'carbonata, 'carbon*; пор. лат. *'carbo 'karifiol*, чes. *'karbonata*, пол. *'karbonada* корейка [TESz II, 386]. Унгаризм *'kârmonadli* поширений також в ужансько-латорицьких говірках Закарпаття [5, 6].

На Мукачівщині, діалектизм *'kârmonadli* отримав ще одне додаткове значення – „фрикадельки”.

В результаті переосмислення виникли ще й інші регіоналізми: *'rantot 'šalkâ'pečene*, *'rantot 'čukâ'pečen'e*.

Загальнонародною є угор. літ. назва *'rántott 'karaj* „смажений кусок корейки”.

Синонімами до угор. гов. назви *'rantot 'kârmonadli* можуть виступати назви: *'rantot 'šnitsli* ge'bratene 'Schnitzel „смажений шніцель” та *'rantot 'kotlet* ge'bratene Kote'lett „жарена котлета”.

Складена назва *'rantot 'šnitsli* складається з двох слів: перше слово дієприкм. *'rantot* < угор. літ. *'rántott* „смажений” + друге слово ім. *'šnitsli* < нім. літ. *'Schnitzel*

„шніцель”. До основи іменника *Schnit* додали угор. суф. *l* та зменш. суф. *i*.

Лексема ім. **'švartli** рег., угор. літ. 'svártli „сальтисон” – очищений, промитий і проварений свинячий шлунок, начинений шматочками вареної голівизни, язика тощо, приправлений спеціями, добре спресований. Назва фіксується у 1884-му році і < австр. *'švargel, 'šwarte* 'Schwarte [TESz III, 639], до якої додали + угор. суф. *l* + зменш. суф. *i*. Багато вчених розглядають це слово у свої працях, наприклад, на матеріалі укр. говірок [1, 28] та [3, 34], а на матеріалі угор. гов. [5, 7] та [7, 272].

Дехто з мовлян використовує іншу гов. назву ім. *šájt*, яка існує у двох значеннях: 1. Твердий сир. 2. Сальтисон. Назва виникла в результаті переосмислення.

Регіоналізм ім. **'fășirt** „котлета” ар. є також літ. нормою угор. Мови < австр. дієсл. *fa'si:ren* *fa'schieren* „наповняти фаршем” < австр. ім. *fa'si:рте* *Fa'schierete* [ÖWrtb, 199]; пор. сб.-хв. *fasi'rati*, слов. *fa'sirovat*, пол. *farsz* [TESz I, 850].

Поряд з назвою *'fășirt* використовується також інша гов. назва *'lâptâpečen'e*, з невеликою семантичною диференцією, оскільки назвою *'lâptâpečen'e* позначають - „трохи більшу котлету круглої форми”, а назвою *'fășirt* - „звичайну котлету”.

До назв їжі тваринного походження можемо віднести також рибні страви, які були основою повсякденного харчування угорського населення Закарпаття, не тільки через бідність останніх, але ще й тому, що більшість угорського населення регіону, ще з давна і зараз дотримується постів, які тривали, коли зважити на той факт, що й у скромні періоди селяни постили по середах і п'ятницях, понад 27 тижнів [7, 264].

Що стосується рибних страв, то місцеве угорське населення охоче готує суп - уху, холодну закуску - оселедець, гарячу страву – смажену рибу тощо, використовуючи при цьому такі види риб: карп, форель.

Лексема ім. **'heriŋ** ар. є одночасно й літ нормою угор. мови *'hering* „оселедець”, у писемних пам'ятках угорців фіксується з 1518-го року. Вона < нім. *'hoering, 'harinc* 'Hering > давньогерм. *'haringa*; пор. англ. *'herring*, лат. *a'ringus* *ha'ringus* [DEWrtb II, 679]. Назва використовується у двох значеннях: 1. Філе оселедця в олії з цибулею та за бажанням з оцтом. 2. Невелика морська промислова риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді. 3. Перен. „*Mint a heringnek: nagyon összezsúfolva*” (Як у оселедця: дуже тісно) [TESz II, 97]. Угор. гов. назва *'heriŋ* загального поширення. Фіксується вона і в укр. говорах Закарпаття [Лизанець III, 75].

Паралельно використовується інша угор. гов. назва *hâl'file:*.

Абсолютним синонімом до угор. гов. назви *'heriŋ* є інший германізм ім. *'rušli* 1912-го року фіксації рег. – угор. літ. *'ruszli* „оселедець”. Угор. скорочена форма < нім. *'russe* *'russische* 'Hering; пор. чесь. *'ruske* [RČČRS, 995], словен. *'rúska* [TESz III, 464].

Як бачимо, в угорських говорах Закарпаття є чимало німецьких запозичень, що є свідченням їх безпосереднього тривалого контактування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гвоздяк О. М., Меліка Г. І. Угорсько-німецькі мовні взаємини у кулінарній лексиці Закарпаття // *Acta Hungarica X-XI-ий рік видання.* – Ужгород, 2003. – С. 25 – 29.

2. Гоца Е. Д. Угорські запозичення в українських карпатських назвах їжі // *Acta Hungarica X-XI рік видання.* – Ужгород, 2003. – С. 30 – 39.

3. Дзєндзелівський Й. О. Назви деяких видів посуду у говорах Закарпаття // *Доповіді та повідомлення Ужгородського університету: Серія філологічна № 3 – Ужгород, 1958.* – С. 34 – 37.

4. Меліка Г. І. Відбиття етнокультурних взаємин у говірках Закарпаття української, угорської, німецької мов // *Науковий вісник Ужгородського університету.* – Випуск 6.: Серія Історія. – Ужгород, 2002. – С. 152 – 157.

5. Ур Л. Л. Назви їжі й кухонного начиння в південних ужансько--латорицьких угорських говірках Закарпатської області // *Автореферат дисертації кандидата філологічних наук.* – Ужгород, 2004. – 20 с.

6. Horváth Mária. Német elemek a 17. század magyar nyelvében. – Budapest, 1983. – 268 о.

7. Melika Georg. Fremdes Wortgut in der Kochkunst der Karpatendeutschen // *Gehl Hans, Ciubota Viorel. (Hrsg.) Materielle und geistige Volkskultur des Oberen Teißbeckens. Einfluß der deutschen Bevölkerung auf die anderen Ethnien der Region.* – Satu-Mare – Tübingen, 2003. – S. 264 – 277.

8. Purdela Sitaru Maria, Vasiluta Livia. Rumänische Fachausdrücke Deutscher Herkunft im Bereich der Kochkunst. Lexikalische und Etymologische Anmerkungen // *Materialien. Heft 4. Tübingen, 1994.* – S. 121 – 141.

ПРИМІТКА:

1. Список умовних скорочень використаних джерел

Лизанець III – Лизанець П. М. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. Ч. III. – Ужгород, 1976.

РРС – Румынско-русский словарь. (За ред. Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи). Москва: Гос. Изд. Иностранных и национальных словарей, 1954.

УТСл. – Бусел В. Т. Український тлумачний словник. – Київ: ІРПНЬ: ВТФ «Перун», 2003.

DEWrtb – Etimologisches Wörterbuch des Deutschen in I – III Bd. (Німецький етимологічний словник у 3-х томах). (Hrsg. Pfeifer Wolfgang). – Berlin: Akademie – Verlag, 1989.

Duden – Duden. Deutsches Universalwörterbuch. (Німецький універсальний словник). – Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag, 2003.

ÉKSz – Magyar Értelmező Kéziszótár I – II. (Угорський тлумачний словник). (Főszerk. Juhász József, Szöke István, Ó. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós). – Budapest: Akadémia Kiadó, 1972.

Lizanec I, II, III – Lizanec P. N. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I – III. (Атлас угорських говорів Закарпаття). – Budapest, 1992 – 2003.

ÖWrtb – Österreichisches Wörterbuch. (Словник австрійської мови). 39 Auflage. – Wien: Verlag Jugend und Volk, 2001.

RCČRS – Rusko – český A Česko – ruský slovník. (М. Šroufkova, R. Pleský, M. Vencovska). – Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1987.

TESz – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I – IV. (Історико-етимологічний словник угорської мови). (Főszerk. Benkő Lóránd). – Budapest: Akadémia Kiadó, 1967 – 1984.

2. Список умовних скорочень загальних назв

австр. – австрійське; англ. – англійське; араб. – арабське; ар. – ареальне; б.-а. – баварсько-австрійське; гов. – говіркове; грец. – грецьке; д. – давньо...; інд. – індійське; інт. – інтернаціональне; італ. – італійське; лат. – латинське; лок. – локальне; нім. – німецьке; н. п. – населений пункт; н. пп. – населенні пункти; пер. – перська; перен. – переносне; пол. – польське; пор. – порівняно; рег. – регіональне; рум. – румунське; сб.- хв. – сербсько-хорватське; слов. – словацьке; угор. – угорське; укр. – українське; фр. – французьке; чес. – чеське.

Ingrid Turis
Lexical meanings in Hungarian dialects of Transcarpathia
Summary

The given article deals with the eleven food definitions of animal origin and their phonetical variants. In this case, the investigation of lexical meanings in Hungarian dialects of Transcarpathia continuous to be topical. The everyday vocabulary is in its constant development, from generation to generation. It always enriches itself with new nominations that are used by the main source language – people.